

БІЛІНГВІЗМ ТА ДИГЛОСІЯ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ЯВИЩА

Анастасія ВЕЛИКА (Одеса, Україна)

*У статті аналізуються і класифікуються такі поняття соціолінгвістики як білінгвізм та диглосія.
The article analyzes and classifies such sociolinguistic concepts as bilingualism and diglossia.*

Наша стаття стосується такої актуальної у наш час наукової дисципліни, як соціолінгвістика. Цей термін вперше було вжито американським мовознавцем Х. Керрі у 1952 році, але поширення термін зазнав кількома роками пізніше.

Постає потреба у визначенні її предмета, її статусу серед інших розділів науки. Методологічна невизначеність соціолінгвістики досі не вирішена. Безпосереднім завданням цієї дисципліни пропонується вважати дослідження мови як суспільного явища.

Особливий інтерес до соціальної природи мови властивий лінгвістиці ХХ ст., значний внесок до вивчення цієї проблематики зробила французька соціологічна школа, особливо А. Мейє, Ф. де Соссюр, Ш. Баллі, А. Сеше, які займалися вивченням лінгвістики мовлення. Мейє намагався пояснити основну причину зміни не тільки значень слів, а й звукові форми з соціальної точки зору, тим самим підкреслював своє визначення лінгвістики як соціальної науки. Серед інших представників соціологічного напрямку у французькій лінгвістиці потрібно назвати Ф. Брюно, М. Граммона, А. Доза та Ж. Вандрієса.

Розробкою цього питання в мовознавстві США займався У. Д. Уїтні, а пізніше В. Лабов та Д. Хаймс, що присвятили свої дослідження вивченню мовної ситуації в багатомовних країнах.

Праці представників Празької лінгвістичної школи В. Матезіуса, Б. Гавранека, Й. Вахка довели зв'язок мови з соціальними процесами і соціальну роль літературної мови, а вчені Лейпцизької лінгвістичної школи Т. Фрінгса розробили соціально-історичний підхід до вивчення мови.

Основи радянських соціолінгвістичних досліджень були закладені в 20 – 30-х рр. ХХ ст. працями багатьох вчених – Л.П. Якубинського, В.В. Виноградова, Б.А. Ларина, В.М. Жирмунського. Наприклад, В.М. Жирмунський у своїх дослідженнях дещо звузив коло задач соціологічного напрямку, обмежуючи їх вивченням соціальної диференціації мови в статичному та динамічному аспектах. Також серед російських вчених-мовознавців потрібно виокремити І. О. Бодуена де Куртене, О. О. Шахматова, М. Я. Марра та українських вчених В. М. Русанівського, О. С. Мельничука, Ю. О. Жлуктенка, Л. Т. Масенко.

У дослідженнях, присвячених соціолінгвістичній проблематиці, неодноразово відзначалося, що соціолінгвістика виникла як реакція на вивчення абстрактної мовної системи у повному відриві від соціального контексту, яке домінувало в науці про мову протягом першої половини ХХ ст., тобто на різні відгалуження лінгвістичного структуралізму. Поворот до вивчення функціонального боку мови, що яскраво визначився з середини 60-х років, виявив обмеженість структуральних доктрин і був значною мірою спрямований на їхнє подолання.

Отже, соціолінгвістика виникла у 50-х–60-х рр. ХХ ст. на межі мовознавства та соціології, соціальної психології, етнографії, але домінуюча роль належить саме мовознавству. На підтвердження цього звернемося до О.О. Потебні, який свого часу писав: „Якщо мовознавство стоїть на висоті свого предмета, то стосовно усіх гуманітарних наук воно є наукою основною, що розглядає елементарні умови явищ, які складають предмет інших наук цього кола” [5 : 643].

Оскільки соціолінгвістика як окрема дисципліна виникла (утворилася, виокремилася) порівняно недавно, тому існує багато дискусій не тільки щодо її предмета, але і відсутність єдиної думки щодо статусу соціолінгвістики. Так, наприклад, існує думка, що термін „соціолінгвістика” означає лише область міждисциплінарних досліджень, а не нову автономну дисципліну. Таку точку зору неодноразово висловлював Д. Хаймс.

Необхідно зазначити, що саме синтез лінгвістичного та соціологічного підходів, тобто міждисциплінарний характер соціолінгвістики, дає великі можливості для висвітлення досліджуваних явищ, встановлення певних кореляцій між лінгвістичними та соціологічними

поняттями, що входять до поняттєвого апарату цієї науки, та застосування нових підходів та методів.

Можна виокремити мікросоціолінгвістику, предметом якої є вивчення мовної поведінки у межах малих груп, а в макросоціолінгвістиці – питання соціальної диференціації мови, вивчення типів мовних ситуацій, мовну політику, мовне планування тощо.

Г. Яворська відзначає, що „однією з характерних рис соціолінгвістичного підходу є дослідження соціонормативного, регулятивного аспекту мовної діяльності. Звідси випливають спроби використання соціолінгвістичних даних з метою цілеспрямованої регуляції мовної діяльності суспільства. Як свідчить світовий досвід, погляд на соціолінгвістику як на засіб, який може вплинути на вирішення певних соціальних та національних проблем, чи принаймні пом'якшити їхню гостроту і, таким чином, сприяти соціальній стабільності, не позбавлений певних підстав” [11: 65].

Мовна ситуація – один з найважливіших об'єктів соціолінгвістики.

В.М. Брицин характеризує мовну ситуацію як „притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї чи кількох мов” [9 : 332].

Мовні ситуації класифікуються за кількісними, якісними й оцінними критеріями.

Кількісні критерії:

1. кількість мовців у даній мовній ситуації;
2. кількість мовців, що говорять певною мовою;
3. кількість комунікативних сфер, які обслуговуються кожною мовою.

Якісні критерії:

1. характер мовних форм: різновиди однієї мови чи різні мови;
2. структурно-генетичні відношення між мовами ;
3. функціональна рівнозначність – нерівнозначність мов;
4. характер домінуючої мови.

Оцінні критерії поділяються на:

1. внутрішня оцінка мови – це „ оцінка споконвічними носіями мови її комунікативної придатності, естетичної престижності, тобто ступінь прихильності мовців до рідної мови”;

2. зовнішня оцінка мови – це характеристика названих параметрів мови носіями інших мов.

Мовні ситуації також поділяють на одномовні (ендогlossenі) та багатомовні (екзогlossenі).

Із багатомовних ситуацій найпоширенішою є двомовність, або білінгвізм. „При білінгвізмі дві мови співіснують в межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту” [4: 177].

Виникає питання про ступінь знання мов при білінгвізмі. Наприклад, у словниках лінгвістичної термінології Ж. Марузо і О.С. Ахманової висловлювалися погляди, що білінгвом можна визнати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до іншої. Але ще А. Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов, а А. Мартіне називав розуміння білінгвізму як рівне володіння двома мовами “ наївною концепцією ”. Питання про ступінь володіння білінгвами другою мовою слід вважати дуже важливим, воно набуває особливого значення під час трактувань поняття білінгвізму. Так, наприклад, В. А. Аврорин вважає, що „двомовністю слід визнати однаково вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, двомовність починається тоді, коли ступінь знання другої мови наближається до ступеня знання першої” [1: 148].

Інше визначення двомовності знаходимо у відомій праці У. Вайнрайха “Мовні контакти”: “Практику почергового користування двома мовами ми будемо називати двомовністю, а осіб, що її здійснюють, – двомовними ” [3: 22].

Схоже визначення, яке, щоправда, виглядає компромісом між традицією радянських вчених і зарубіжним досвідом, дає В. Ю. Розенцвейг: „ Під двомовністю, як правило, розуміється володіння двома мовами і регулярне перемикання з однієї на другу в залежності від ситуації спілкування ” [6: 4].

Все ж таки більшість дослідників білінгвізму, в тому числі й український вчений Ю.О. Жлуктенко, вважають, що у переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі.

Білінгвізм є складним та багатогранним явищем, яке вивчається в різних аспектах: лінгвістичному, психологічному та соціолінгвістичному. Хоча традиція вивчення двомовності склалася у російському мовознавстві досить давно (праці В. А. Богородицького, Л. В. Щерби), період формування теорії білінгвізму припадає на 50-70рр. XX століття й простежується у працях О. С. Ахманової, Ю. Д. Дешерієва, Ю. О. Жлуктенка, М. І. Ісаєва, В. Г. Костомарова, К. Х. Ханазарова тощо. Ці дослідження були спрямовані переважно на соціальні та ідеологічні чинники. У зарубіжному мовознавстві такі вчені, як У. Вайнрайх, Е. Хауген, А. Вайс розробляють фундаментальні праці, спираючись на функціональні аспекти цієї проблематики.

Існує багато класифікацій білінгвізму. За Л. В. Щербою, двомовність може бути:

- чистою – це тоді, коли між мовами, якими володіє білінгв, не встановлюється ніяких порівнянь, ніяких паралелей і переклад з однієї мови на іншу неможливий або дуже важкий
- змішаною – це тоді, коли друга мова засвоюється через першу і на основі її, і завжди зазнає впливів з боку першої [10:313].

С.В. Семчинський розрізняє такі види :

- *чистий*, або *ідеальний*, *білінгвізм*, коли мовні механізми в свідомості двомовця співіснують без будь-якого зв'язку
- *координативний білінгвізм*, коли дві різних мови використовуються двомовцем у двох різних ситуаціях і між ними встановлюються певні відповідності, які за сприятливих умов ведуть до інтерференції, що можливі в обох напрямках
- *субординативний білінгвізм*, коли знання двомовцем обох мовних систем неоднакові і коли суспільні моменти сприяють переважному використанню однієї мови за рахунок іншої, при цьому білінгвізм і інтерференційні явища мають лише один напрямок [8 : 53-55].

О.О. Селіванова поділяє білінгвізм за статусом дій на:

- *рецептивний*, який дає змогу приблизно розуміти другу мову
- *репродуктивний*, що уможливує сприйняття й переказ текстів другою мовою
- *продуктивний*, який зумовлює не лише перше і друге, а й продукування мовлення другою мовою [7:52-53].

Т. М. Бурда класифікує білінгвізм за долученням індивіда до іншої культури:

- *Монокультурний білінгвізм*. Спостерігається у випадках, коли індивід засвоїв другу мову з утилітарною метою (наприклад, щоб отримати необхідну інформацію цією мовою, вести дослідження з теоретичних проблем тощо). Це передбачає обмежене володіння другою мовою, нерідко лише рецептивне, і співвідноситься, як правило, лише з індивідуальною двомовністю.

▪ *Бікультурний білінгвізм*. Найчастіше притаманний людям, які з різних „причин” змушені засвоювати, крім рідної, ще й другу, домінуючу в певному суспільстві, мову. Це може здійснюватися з метою інтеграції в інше культурно-мовне середовище. Бікультурний білінгвізм також може спостерігатися у випадку більш-менш повного засвоєння індивідом другої мови з культурно-пізнавальною метою. У будь-якому випадку тут передбачаються високі ступені володіння другою мовою (найчастіше це продуктивний білінгвізм), а також можливість співвідношення як з індивідуальною, так і з масовою двомовністю.

У залежності від рівня засвоєння іншої культури при бікультурному білінгвізмі розрізняємо *часткову* і *масову* двомовність.

У цій класифікації натрапляємо на два типи білінгвізму: колективний(масовий) й індивідуальний, які слід розмежовувати.

Т.М. Бурда зазначає, що „ якщо білінгвізм *індивідуальний*, то поступове залучення індивіда до іншої культури через оволодіння другою мовою (після засвоєння рідної мови, а разом і акцентів рідної культури), збагачує людину додатковими знаннями і не призводить до послаблення самоідентифікації.

Принципово інша ситуація, якщо білінгвізм – *масовий*. Тоді двомовність та акультурація мають наслідком асиміляцію та денационалізацію, втрату специфіки національної культури, руйнацію менталітету нації” [2:7-8].

Також слід розрізняти білінгвізм з *перемиканням кодів* і білінгвізм із *змішуванням кодів*. Білінгвізм з перемиканням кодів полягає у використанні тієї чи іншої мови мовцем залежно від ситуації, тоді як білінгвізм із змішуванням кодів відбувається при одночасному використанні двох мов і є набагато небезпечнішим явищем. У більшості мовців змішування кодів призвело до того, що вони втратили здатність говорити рідною мовою.

Для соціолінгвістики як білінгвізм, так і диглосія – соціальні явища, принципово схожі між собою. Поняття „ диглосія ” запропонував американський мовознавець Ч.А. Фергюсон.

Диглосія – це одночасне існування в суспільстві двох мов чи двох форм з функціональним розподілом. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає обов'язкову свідому оцінку мовцями мови за шкалою „високий-низький”. Компонентами диглосії можуть бути різні мови, різні форми існування однієї мови, різні стилі мови.

Т.М. Бурда виокремлює декілька різновидів диглосії:

- повний диглосний білінгвізм виникає за умови, якщо одна мова повністю витісняється іншою з певних сфер суспільного життя
- частковий диглосний білінгвізм не передбачає цілковитого усунення мови з деяких сфер функціонування, але спостерігається значне домінування однієї мови над іншою у цих сферах
- недиглосний білінгвізм виникає за умови, коли обидві мови виконують однакові функції.

Отже, не кожна двомовність є диглосною. Але практично недиглосний білінгвізм зустрічається рідко, і в більшості ситуація з'являються тенденції до функціонального розподілу мов, а отже, до розвитку диглосного білінгвізму [2:5-6].

Українсько-російський білінгвізм часто ще називають диглосією, бо російській мові надавався високий статус, у той час як українська мова розвивалась у напівлегальних умовах і тому була слабшою. Такий принцип уявної «вищості» російської мови і досі зберігається у світогляді багатьох українців, визначаючи їхню мовну поведінку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о проблеме социолінгвістики).– Л.: Наука,1975.–276с.
2. Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму: молодіжне середовище Києва: Автореф. дис. ... канд. філол. наук:10.02.01/ КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2002.– 22с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние,проблемы исследования. –Благовещенск: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртене, 2000.– 264 с.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К.:Академія, 1999.– 288 с.
5. Потєбня А.А. Из записок по теории словесности.– Харьков: Харьков,1905.–312с.
6. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика.–Л.: Наука,1972.–80с.
7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
8. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. – К.: Вища школа, 1974. – 256с.
9. Українська мова. Енциклопедія // В. М. Русанівський , О. О. Тараненко. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
10. Щєрба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.– Л.: Наука, 1974.– С.313 – 318.
11. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада.–К.:Ін-т мовознавства ім. О.О.Потєбні,2000.–288с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анастасія Велика – аспірантка кафедри української мови Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.
Наукові інтереси: соціолінгвістика, українсько-російська двомовність.